

بررسی جایگاه هویت فرهنگی ایران در کتاب‌های کودکان در سال‌های ۷۵، ۸۰ و ۸۵

رضا اسماعیلی* - ثریا معمار** - صدیقه رئوفی‌منش***

چکیده

مقاله حاضر با موضوع «بررسی جایگاه هویت فرهنگی ایران در کتاب‌های کودکان در سال‌های ۷۵، ۸۰ و ۸۵»، به بررسی و مطالعه هویت فرهنگی ایران در کتاب‌های کودکان که در سال‌های ۷۵، ۸۰ و ۸۵ منتشر شده، پرداخته است. این پژوهش با روش تحلیل محتوا، مؤلفه‌های هویت فرهنگی را مورد بررسی و تحلیل قرار داده است و پایایی مقوله‌های مورد بررسی با استفاده از ضریب پای اسکات برابر با ۸۳ درصد تعیین شد. جامعه آماری شامل ۸۸ داستان واقع‌گرا از میان ۲۱ عنوان کتاب مناسب برای گروه سنی ۷ تا ۱۰ ساله بود که توسط نویسندگان ایرانی نوشته شده بودند و توسط شورای کتاب کودک در سال‌های ۷۵، ۸۰ و ۸۵ انتخاب شدند. ابزار گردآوری اطلاعات در این پژوهش چک لیست بوده و برای تحلیل داده‌ها از نرم‌افزار SPSS 18 استفاده شده است. نتایج حاصل از بررسی هفت مؤلفه در زمینه هویت فرهنگی شامل، مؤلفه‌های «علاقه به آداب و رسوم و سنت‌های ملی» با ۳۴/۷ درصد، «علاقه به زبان و ادبیات» با ۳۲/۰ درصد دارای بالاترین درصد فراوانی بوده است. مطالعه وضعیت هویت فرهنگی در هریک از سال‌های مورد بررسی، نشان می‌دهد، که میزان توجه داستان‌های کودک به مؤلفه هویت فرهنگی در سه مقطع زمانی بررسی شده، یکسان نیست.

واژگان کلیدی

فرهنگ، هویت، هویت فرهنگی، کتاب‌های کودکان

*. استادیار و عضو هیئت علمی گروه مدیریت و برنامه‌ریزی فرهنگی دانشگاه آزاد اسلامی خوراسگان (اصفهان)

** استادیار و عضو هیئت علمی گروه علوم اجتماعی دانشگاه اصفهان

*** کارشناس ارشد برنامه‌ریزی فرهنگی

مقدمه

کتاب بهترین وسیله انتقال میراث ادبی از نسلی به نسل دیگر است. بی‌گمان نقش برجسته ادبیات این است که ما را یاری دهد تا میراث فرهنگی خود را بشناسیم و آن را ارج نهیم. ایجاد نگرش مثبت نسبت به فرهنگ خودی و سایر فرهنگ‌ها، برای رشد فردی و اجتماعی افراد جامعه ضروری است و آثار ادبی برگزیده بیانگر حضور این فرهنگ‌ها، میزان مشارکت و ارزش‌های گوناگون هر یک از آنهاست.

کودک به کمک ادبیات با شیوه‌های برخورد انسان‌ها و دشواری‌های زندگی خود آشنا می‌شود و از شخصیت‌های داستان‌ها می‌آموزد که چگونه با گرفتاری‌های مشابه مواجه شود و احساسات دیگران را درک کند. در این بین، داستان‌های واقع‌گرای نو، کودکان را نسبت به شناخت انسان امروزی و رابطه‌اش با محیط‌زیست کنجکاو می‌کنند.

انسان در کودکی به ارزش‌هایی دست می‌یابد که آثار آنها در بزرگسالی بر او پدیدار می‌شود. «جورج شانون» (۱۹۸۸)، به شکل ملموسی، نقش و اهمیت کتاب و قصه را در دوران کودکی خود بیان می‌کند:

«در شرایطی که ناگزیر، بیشتر آنها را از یاد برده‌ام، چند کتاب همیشه با من بوده و خواهند بود و همچون طلسم جادویی، فقط از آن من و همیشه به کار من می‌آیند. این کتاب‌ها همان‌هایی هستند که من بارها و بارها به هر یک از آنها بازگشته و واژه به واژه همگی را از نظر گذرانده‌ام و همچنان که تشنگی ندانسته‌هایم را پاسخ گفته‌اند، خوشی و لذتی که به من ارزانی داشته‌اند را ارج نهاده‌ام. این کتاب‌ها همان داستان‌هایی هستند که حتی پس از گم کردنشان و نیز، پس از پشت سر گذاشتن زادگاهم در خاطر من جای گرفته‌اند. این کتاب‌ها، همان‌هایی هستند که به جستجویشان برآمدم تا باری دیگر از آن من شوند و هم اکنون، در ردیف کتاب‌های ویژه‌ام، حضورشان را پاس می‌دارم.» (نورتون، ۱۳۸۲)

حال با توجه به اهمیت کتاب و کتابخوانی به خصوص در سنین کودکی و تأثیر شگرف محتوای کتب بر این رده سنی، در این پژوهش برآنیم تا جایگاه هویت فرهنگی در کتاب‌های

کودکان را مورد تحلیل قرار دهیم.

بیان مسئله

امروزه ادبیات کودکان و نوجوانان و تولید آثار فرهنگی به‌ویژه رمان، چنان رشد و سرعتی یافته که گاه ادبیات بزرگسالان را هم تحت تأثیر خود قرار داده است. بی‌شک رشد کیفی و حتی کمی آثاری که برای کودکان و نوجوانان خلق می‌شود، مستلزم بررسی‌های موشکافانه و طرح مباحث نظری و عملی جدی‌تری است. طبعاً جامعه فرهنگی ما نیز نه تنها از طرح مباحث نظری و پژوهش‌های عملی بی‌نیاز نیست بلکه با توجه به سیر صعودی تولید این آثار در دهه‌های اخیر، نیاز روزافزون آن محسوس‌تر به نظر می‌رسد.

از طرفی با مراجعه به آیات و روایات به این حقیقت پی می‌بریم که دستورات زندگی‌ساز و رهنمودهای حیات‌بخش اسلام، سنت و سیره حضرت رسول(ص) و اهل بیت(ع) و همچنین مقتضیات فرهنگی در جهان معاصر، ما را از تساهل و تسامح در زمینه غذای روح و روان به‌ویژه در دوران کودکی، نهی کرده و به انتخاب و توجه به این امر، دعوت می‌کند. رشد کامل «جان و روان آدمی» در گرو تغذیه صحیح فکری و پرورش‌های سالم روانی بوده که از رهگذر «تربیت صحیح» میسر است. (مرتضوی کرون، ۱۳۶۴) در این بین آموزه‌های فرهنگی به عنوان دست‌مایه‌هایی که سازنده شخصیت و هویت فرد و اجتماع هستند و بر مبنای آن اصول و قواعد اجتماعی شکل می‌گیرد و رفتارها تنظیم می‌شود (مقتدایی، ۱۳۸۵) می‌تواند نقش بسزایی در پرورش روح و روان کودکان داشته باشد.

مصادیق آموزه‌های فرهنگی، گستره بسیار وسیعی را شامل می‌شود که در این پژوهش به مقوله هویت فرهنگی و مؤلفه‌های آن توجه می‌شود.

یکی از مهم‌ترین عناصر فرهنگ در جامعه، پرداختن به چیستی و کیستی یا به تعبیر دیگر هویت اعضای جامعه است. هویت از دیدگاه «اریکسون»^۱ عبارتست از یک مفهوم سازمان‌یافته

1. Erikson

۱۲ ❖ نامه پژوهش فرهنگی

از خود که از ارزش‌ها، باورها و اهدافی که فرد بدان پای‌بند است، تشکیل شده است. وی معتقد است: «هویت فرهنگی عبارتست از پای‌بندی به آداب و رسوم، سنت‌ها و ارزش‌های گذشته، رایج و نوین جامعه به گونه‌ای که منجر به غرور ملی شود، در عین حالی که فرد از استقلال برخوردار است.» (Erikson, 1963) در این پژوهش هویت فرهنگی را از این دیدگاه (غرور ملی) مورد کندوکاو قرار خواهیم داد.

حال این سؤال مطرح است که در کتاب‌های کودکان تا چه حد به مصادیق فردی و اجتماعی هویت فرهنگی توجه شده و محتوای این کتب، چگونه کودکان را در جهت تقویت این آموزه فرهنگی به رشد و شکوفایی می‌رساند و نویسندگان کتاب‌های کودک، چگونه و به چه میزانی به این آموزه توجه کرده‌اند؟

این مقاله در نظر دارد تا جایگاه هویت فرهنگی را در کتاب‌های کودکان در گروه سنی ۷-۱۱ سال مورد بررسی قرار دهد. در این تحقیق هویت فرهنگی در کتاب‌های منتخب شورای کتاب کودک که در سال‌های ۷۵، ۸۰ و ۸۵ منتشر شده است، سنجش می‌شود.

۱. مفهوم فرهنگ و هویت فرهنگی

فرهنگ از وسیع‌ترین مفاهیمی است که در علوم اجتماعی وجود دارد. مفهوم فرهنگ در علوم اجتماعی و به‌خصوص جامعه‌شناسی و مردم‌شناسی با مفاهیم غیرتخصصی و عامیانه آن تفاوت چشمگیر دارد. در مفهوم عامیانه، فرهنگ با آثار هنری و فکری، تربیت، تحصیل و غیره مخلوط می‌شود.

تعاریف متعددی از فرهنگ^۱ ارائه کرده‌اند که اغلب آنها توسط صاحب‌نظران، مورد انتقاد قرار گرفته است. یکی از تعاریف تا حدی جامع از فرهنگ، در سال ۱۸۷۱ میلادی توسط «تایلر^۲» ارائه شده است. این مردم‌شناس انگلیسی معتقد است که فرهنگ عبارتست از مجموعه پیچیده‌ای از علوم، دانش‌ها، هنرها، افکار، اعتقادات، قوانین و مقررات، آداب و رسوم، سنت‌ها

1. Culture
2. Taylor

۱۳ ❖ بررسی جایگاه هویت فرهنگی ایران در کتاب‌های ... ❖

و به‌طور خلاصه کلیه آموخته‌ها و عاداتی که یک انسان از جامعه اخذ می‌کند. (محسنی، ۱۳۷۲) طبق تعریف یونسکو، فرهنگ کلیت تامی از ویژگی‌های معنوی، مادی، فکری و احساسی است که یک گروه اجتماعی را مشخص می‌کند. فرهنگ نه تنها هنر و ادبیات را دربر می‌گیرد بلکه شامل آیین‌های زندگی، حقوق اساسی نوع بشر، نظام‌های ارزشی، سنت‌ها و باورهاست. (یونسکو، ۱۳۵۶)

واژه فرهنگ در بیان محاوره‌ای، غالباً اشاره دارد به فرآورده‌های متعالی ذهن و سلیقه‌های دقیق و ظریف هنری، ادبی و موسیقی ولیکن در کاربرد جامعه‌شناسی اصطلاح مزبور بسیار وسیع‌تر است. «گیدنز» (۱۳۸۶) در کتاب *جامعه‌شناسی خود*، فرهنگ را چنین تعریف می‌کند: «فرهنگ عبارت از ارزش‌هایی است که یک گروه معین دارد، هنجارهایی که از آن پیروی می‌کند و کالاهای مادی که تولید می‌کند.»

مفهوم فرهنگ را آن‌طور که جامعه‌شناسان به کار می‌برند می‌توان در دو دسته گروه‌بندی کرد:

گروه اول: فرهنگ را در مفهوم بسیار گسترده و فراگیری در نظر می‌گیرند و آن را مجموعه معارف، باورها، ارزش‌ها، هنجارها، هنرها و ادبیات، نظرهای سیاسی و حقوقی، شیوه‌های قومی، ابزار و وسایل جامعه می‌دانند که انسان در فرایند تکامل خود به‌دست آورده و برای نسل‌های بعدی به میراث گذارده است.

گروه دوم: فرهنگ را تنها در مورد میراث فکری، هنری و ادبی به کار می‌برند و وسایل، ابزار، مظاهر و شکل‌های زندگی اجتماعی را تمدن می‌نامند و آن را از فرهنگ تفکیک می‌کنند. به نظر این گروه از جامعه‌شناسان، فرهنگ «مجموعه دانش، افکار، آرای اخلاقی، قوانین و مقررات و سایر عاداتی است که انسان به عنوان عضو جامعه کسب می‌کند.» (کینگ، ۱۳۶۶)

اگر مفهوم فرهنگ از مدتی پیش با توفیقی بزرگ، در بیرون از حلقه تنگ علوم اجتماعی روبه‌روست، واژه دیگری به‌نام «هویت» وجود دارد که غالباً با واژه فرهنگ همراه است و

1. Giddens
2. King

کاربرد آن بیش از پیش و به حدی رایج است که برخی از تحلیلگران در آن اثری از مد مشاهده کرده‌اند. (کوش^۱، ۱۳۸۱)

هویت از مفاهیم بنیادین در علوم اجتماعی است و در جامعه‌شناسی آن را به معنی چیستی می‌دانند و تعبیر پاسخ به ماهیت را برای آن بازگو کرده‌اند. هویت پدیده‌ای تاریخی، اجتماعی است که یک سر آن درون فرد و به آگاهی و منزلت او گره خورده است و سر دیگر آن در جامعه قرار دارد. اصطلاح هویت در علوم مختلف به عنوان یک مفهوم، دارای معانی متعدد و متفاوتی است.

اولین معنایی که از هویت برمی‌آید این است که هویت، شیوه شناسایی خود توسط عوامل و متغیرهای دیگر است تا فرد خودش را بشناسد یا خود را به دیگری بشناساند. بنابراین انسان در برابر متغیرهای متعددی قرار دارد که هویت او را می‌سازند. هویت در رابطه با سرزمین، قوم، قبیله، ملت یا در مورد خانواده در سطوح مختلف مطرح است. (احمدی، ۱۳۸۳) درباره معنی هویت در زبان فارسی تعاریف بسیاری ذکر شده است. در لغت‌نامه دهخدا، هویت به معنای «تشخص» آورده شده که در میان حکما و متکلمان مشهور است. (دهخدا، ۱۳۷۲) در فرهنگ عمید، هویت عبارتست از حقیقت شیء یا شخص که مشتمل بر صفات جوهری او باشد. هویت به معنای شخصیت، ذات، هستی و وجود منسوب به «هو» یا او است. (عمید، ۱۳۶۷)

از میان مفاهیم فارسی، واژه یا مفهوم «تشخص» می‌تواند راهبر خوبی برای تعریف اصطلاحی هویت باشد. بدین معنی که هویت اصطلاحاً مجموعه‌ای از شاخص‌ها و علائم در حوزه مؤلفه‌های مادی، زیستی، فرهنگی و روانی است که موجب شناسایی فرد از فرد، گروه از گروه یا اهلیتی از اهلیت دیگر و فرهنگی از فرهنگی دیگر می‌شود. (شیخاوندی، ۱۳۷۹)

فرهنگ آکسفورد، به عنوان چیستی و کیستی فرد از هویت یاد می‌کند. کیستی! چیستی! به تعبیر رسای «هانوی^۲»، که یکی از ایران‌شناسان و شرق‌شناسان شهیر است، ما تا ندانیم که

1. CuChe
2. Hanway

بودیم، نمی‌توانیم بدانیم که هستیم. یعنی شناخت هستی ما در گرو شناخت تاریخی ماست و تا ندانیم که چگونه به جایی که هستیم رسیده‌ایم، نمی‌توانیم بدانیم به کجا می‌رویم. این سخن پرمعنا و پرمغزی است. ما هر کجا که می‌خواهیم برویم، چه در قالب توسعه اقتصادی، سیاسی یا فرهنگی، اول باید ببینیم که در تاریخ چه بوده‌ایم و چگونه به جایی که الان هستیم، رسیده‌ایم؟ این گذشته را باید خوب شناخت. (افروغ؛ دیگران، ۱۳۸۰)

هویت مبتنی بر هستی و وجود، مجموعه‌ای از خصایل ممیز است، یعنی آنچه با آن، فرد به عنوان عضوی از گروه اجتماعی شناخته می‌شود، از قبیل خصائل فردی و یا رفتارهای جمعی، هویت گفته می‌شود. هنگامی که از هویت به عنوان یک پدیده جمعی یاد می‌شود، به‌طور قطع شامل ویژگی‌های جمعی از قبیل احساس همبستگی، احساس تعلق به یک جامعه و علاوه بر آن آگاهی، فداکاری و وفاداری نسبت به آن احساس می‌شود. در حقیقت احساس، نگرش و رفتار با یکدیگر هویت را تشکیل می‌دهند. (آزادارمکی، ۱۳۸۶)

به نظر «تاجفل»^۱ دسته‌بندی اجتماعی افراد برای آنها هویت اجتماعی ایجاد می‌کند. به عبارت دیگر عضویت در دسته اجتماعی مشخص، نوعی تعریف از خود به همراه دارد که مرتبط با آن موقعیت گروهی است. هویت اجتماعی به عنوان جنبه‌ای از خودانگاره شخص که مبتنی بر عضویت گروهی است، مفهوم‌سازی شده است. به این معنا که هویت اجتماعی تعریف شخص از خودش براساس برخی از عضویت‌های گروهی، اجتماعی و توأم با ملاحظات ارزشی و احساسی مقارن با آن تعریف است. بنا به نظر تاجفل، هویت اجتماعی، آگاهی فرد از تعلق به یک گروه اجتماعی معین و ارزش و اهمیت این عضویت برای فرد، مفهوم‌سازی شده است. در نتیجه بنابر تعلق افراد به گروه‌های متفاوت است که آنها به یک هویت اجتماعی که معرف وضعیت خاص آنها در جامعه است، دست می‌یابند اما تعلق به یک گروه معین فقط در صورتی به یک هویت اجتماعی مثبت می‌انجامد که مشخصات آن گروه بتواند به‌طور جانبدارانه‌ای با دیگر گروه‌ها مقایسه شود. در این مقایسه افراد به داوری

1. Tojfel

به نفع خود گرایش دارند. (رفعت‌جاه، ۱۳۸۴)

هویت افراد طی فرایند رشد شکل می‌گیرد و در این مسیر مراحل چندی نیز قابل تفکیک است. اریکسون از پیشگامان روان‌شناسی رشد، این مراحل را به تفکیک نشان داده است. این هویت در متن اجتماع و فرهنگی رشد می‌کند که فرد در آن جامعه‌پذیر شده است. در برخی نظریه‌ها، شکل‌گیری هویت افراد به صورت خودکار فرض شده است و از رشد به عنوان یک اصل ذاتی نام برده می‌شود که در هر موجود زنده‌ای وجود دارد. بدین ترتیب هویت، یک محصول ماهوی و ذاتی است اما دیدگاه بیشتر جامعه‌شناسان و روان‌شناسان بر تأثیر محیط فرهنگی-اجتماعی فرد بر هویت دلالت دارد. به طوری که حتی از دیدگاه روان‌شناختی نیز رابطه تعاملی فرد و جامعه در شکل‌دهی به هویت مدنظر است. به عنوان مثال «پیازه» رابطه بین محیط و انسان را دوسویه می‌بیند و هویت را نتیجه تعادل مداوم سطح واقعی پیشرفت فرد از یک سو و ویژگی‌های محیط از سوی دیگر می‌بیند. بنابراین می‌توان گفت که هویت، نیازی طبیعی در وجود انسان است. انسان ذاتاً به شناخته‌شدن نیازمند است و از اینکه فراموش شود، سخت‌گریزان. از این رو هویت کلی انسان از مجموع هویت‌هایی ساخته می‌شود که در این دوره‌ها و مراحل متعدد زندگی شکل می‌گیرد، با این توجه که هویت‌های اخیر، هویت‌های قبلی را الزاماً نفی نمی‌کند. (لک، ۱۳۸۴)

در واقع شکل‌گیری هویت، ناگهانی و بی‌مقدمه نیست و از آنجا که فرد باید علایق، طرز تلقی‌ها و نقش‌های متعدد را تجربه کند، نباید آزادی‌ها و اختیارات وی را محدود کرد. گرفتار شدن در عشق، انتخاب یک شغل، همانندسازی با افراد قهرمان و محبوب و توجه به جریانات فلسفی، مسیر ورود به هویت را هموار می‌کند. (Libert:Haris, 1984)

هویت خاص هر شخص براساس تجربه او در زمینه عشق و ارزش حاصل می‌شود و دو صفت عشق و ارزش دو جزء جدایی‌ناپذیر در ساختار هویت هستند. (Meeus, 1996)

اریکسون (۱۹۶۳) یکی از صاحب‌نظران معروف در زمینه هویت فرهنگی می‌نویسد:

«هویت عبارتست از یک مفهوم سازمان‌یافته از خود که از ارزش‌ها، باورها و اهدافی که فرد بدان پای‌بند است، تشکیل شده است.» وی معتقد است: «هویت فرهنگی عبارتست از پای‌بندی به آداب و رسوم، سنت‌ها و ارزش‌های گذشته، رایج و نوین جامعه به گونه‌ای که منجر به غرور ملی شود، در عین حالی که فرد از استقلال برخوردار است.»

برخی معتقدند آن بخش از ویژگی‌های فرهنگی یک جامعه که آن را از جوامع دیگر متمایز می‌سازد، هویت فرهنگی آن جامعه است. از آنجا که عناصر تشکیل‌دهنده فرهنگ و مؤلفه‌های آن، به هم پیوسته و به هم پیچیده‌اند و به آسانی نمی‌توان بخشی از آنها را جدا کرد، می‌توان گفت هر جامعه‌ای هویت فرهنگی خاص خود را دارد. هر جامعه‌ای، در همه جا و همه وقت بر اصالت هویت فرهنگی خود تأکید می‌کند و می‌کوشد که با قدرت و غرور، مشخصه‌های این هویت را زنده نگه دارد و از آن دفاع کند.

امروز در کشورهای معروف به «جهان سوم» و «مستعمرات» که نفوذ کشورهای مسلط و مهاجم، فرهنگ جامعه را تضعیف کرده و تهدید به نابودی می‌نمایند، شناخت و مرزبندی هویت فرهنگی کمال اهمیت را دارد و یکی از ابعاد مبارزات استقلال‌طلبانه است. «آنتادیوپ»، انسان‌شناس و پزشک سنگالی که آثار متعددی درباره فرهنگ افریقا دارد، در مقاله‌ای در این زمینه می‌نویسد: «هویت فرهنگی یک جامعه به سه عامل بستگی دارد: تاریخی، زبانی و روان‌شناختی. هرگاه این عوامل به‌طور کامل در یک ملت یا فرد وجود نداشته باشد، هویت فرهنگی ناقص می‌شود. تلفیق موزون این عوامل یک وضعیت ایده‌آل است. هرگاه یکی از عوامل مزبور تحت تأثیر قرار گیرد شخصیت فرهنگی جمعی یا فردی تغییر می‌کند و این تغییرات ممکن است تا آنجا ادامه یابد که موجب یک «بحران هویتی» شود.» (روح‌الامینی، ۱۳۶۸)

میان تصور از فرهنگ و برداشت از هویت فرهنگی، ارتباطی فشرده وجود دارد. کسانی که فرهنگ را نوعی «طبیعت دوم» می‌دانند که همچون میراثی به فرد می‌رسد و نمی‌توان از آن اجتناب کرد، هویت را، همچون داده‌ای تصور می‌کنند که فرد را یک بار برای همیشه

۱۸ ❖ نامه پژوهش فرهنگی

تشخص می‌بخشد و بر او به صورتی تقریباً محو نشدنی اثر می‌گذارد. در این چشم‌انداز، هویت فرهنگی، الزاماً به گروه تعلق اولیه فرد، باز خواهد گشت. هویت هنگامی که چنین تصور شود، همچون ذات و جوهری به نظر می‌رسد که مستعد تحول نیست و فرد یا گروه هیچ‌گونه دخل و تصرفی در آن ندارند.

اما هویت فرهنگی، هویتی نیست که یک بار برای همیشه کسب شده باشد. در نظر گرفتن پدیده به این صورت، به معنی در نظر گرفتن آن به عنوان پدیده‌ای است ایستا و منجمد که به صورتی تغییرناپذیر به جماعتی مشخص که خود نیز تقریباً غیرقابل تغییرند، مربوط می‌شود اما برای «ذهن‌گرایان» هویت فرهنگی چیزی نیست جز احساسی از وابستگی یا نوعی همانندی با جماعتی کم و بیش خیالی. بنابراین، چیزی که برای این تحلیلگران مهم است، تصوراتی است که افراد از واقعیت اجتماعی و از تقسیمات آن دارند. (کوش، ۱۳۸۱)

انسان دارای هویت‌های مختلفی است که هویت فردی، اجتماعی، ملی، مذهبی، قومی و ... از آن جمله‌اند، اما هویت فرهنگی تمام اینها هست و هیچ‌کدام از اینها نیست. هویت فرهنگی مشرف بر تمام هویت‌ها است که هم از تمام آنها شکل گرفته و هم تمام آنها را تحت‌تأثیر خود قرار می‌دهد. بر این اساس هویت فرهنگی عبارتست از: «مجموعه ویژگی‌های پایدار تشکیل‌دهنده خلق و خوی افراد که در تمام نگرش‌های انسان اعم از دینی، ملی، قومی، آداب و رسوم ریشه دارد و در تمام ساحت‌های زندگی انسان به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم ظهور و بروز پیدا می‌کند.» (علیخانی، ۱۳۸۶)

در مبحث عام و خاص بودن فرهنگ ملاحظه می‌شود که هر گروه اجتماعی دارای تاریخ، ضوابط خویشاوندی، شیوه اقتصادی، مقررات مناسب اعتقادی، زبان، ادبیات و هنر مختص به خود می‌باشد. این خصوصیات که فرهنگ یک جامعه را از جوامع دیگر متمایز می‌سازد، معرف شناسنامه فرهنگی آن جامعه است. به عبارت دیگر گذشته تاریخی، حماسه آبا و اجدادی، سرزمین نیاکان، زبان مادری، باورها و سنت‌های طایفه‌ای، مفاخر ملی، اسوه‌های دینی، عصیت‌های قومی، هنر و ادبیات موروثی، «هویت فرهنگی» جامعه را تشکیل می‌دهد. (روح‌الامینی، ۱۳۳۸)

۲. کتاب‌های کودکان

کتاب‌های کودکان آثاری هستند که با توجه به نیازهای اساسی، علاقه‌ها، تجربه‌ها و توانایی خواندن، درک و فهم کودکان با روشی هنرمندانه، برای آنها نوشته، تألیف، ترجمه یا گردآوری می‌شوند و هدف آنها این است که شناخت خوانندگان خردسال و نوجوان را نسبت به خود، دیگران و جهان گسترش دهند و به رشد همه‌جانبه استعدادها و توانایی‌های آنها کمک کنند و در آنها انگیزه فعالیت فکری، اجتماعی و هنری را تقویت نمایند. (علوی، ۱۳۸۲)

۲-۱. تعریف ادبیات کودکان و نوجوانان

ادبیات کودکان و نوجوانان به نوشته‌ها و کتاب‌هایی اطلاق می‌شود که نویسنده در آنها از خودجوشی درونی و از نیاز به در میان گذاشتن تجربه، برداشت یا حقیقتی با خوانندگان کودک و نوجوان، پیروی می‌کند. (علوی، ۱۳۸۲) ادبیات همواره به شکافتن عمق فکر و احساس و زندگی انسان و تضادهای آن پرداخته و از دید ارزش‌های پایدار انسانی به مسائل نگرینده است و هرگز آموزش را هدف قرار نداده و بدین ترتیب اجازه داده تا واقعیات و حقایقی که از عمق اثر تراوش می‌کند، خود، آموزنده باشد. سعی نداشته است برای هر مسئله‌ای راه‌حلی را عنوان کند و مدعی ارائه طریق نبوده بلکه با اصالت خود، خواننده را به تفکر، تعمق و جستجو واداشته، نیروهای درونی او را به حرکت درآورده است و با تازگی خود چه در محتوا و چه در قالب، دید و شناخت خواننده را گسترش داده است. (جعفرنژاد، ۱۳۶۳) چنین اثری همواره نو و بکر است و نتیجه‌گیری مستقیم و پند و اندرز در آن جای ندارد. پیام آن سازنده احساس و اندیشه کودک و نوجوان است و هنگامی به عنوان یک اثر ادبی برای کودک و نوجوان شناخته می‌شود که هنرمندانه تنظیم شده باشد و از زبان و بیانی رسا، زیبا، دلنشین و متناسب برخوردار باشد.

ادبیات کودک و نوجوان مخاطب خود را در شناخت خویش و جهان اطراف یاری می‌رساند و سعی می‌کند مخاطب کم‌تجربه خود را نسبت به زندگی و جامعه آگاه کند. از آنجا که دوران کودکی و نوجوانی بهترین سنین فراگیری و آموزش مفاهیم اساسی زندگی است،

۲۰ ❖ نامه پژوهش فرهنگی

ادبیات کودکان و نوجوانان باید جنبه یاددهی و تعلیم داشته باشد. (حکیمی، ۱۳۸۳) ادبیات کودکان می‌تواند تمامی مسائل مربوط به زندگی کودکان را دربر گیرد و آنها را در همه شئون زندگی راهنمایی کند، با گسترش تخیل آنان، تجربه‌های بسیاری را برایشان فراهم آورد، خلاقیتشان را برانگیزد و علاوه بر آنکه اوقات فراغت آنها را دلپذیر و سودمند کند، آنان را با جهان وسیع فرهنگ و علم آشنا سازد. پس کودک برای کسب تجارب تازه، یادگرفتن زبان ملی، پرورش توانایی‌های بیانی، نوشتاری و هنری، ایجاد همکاری صمیمانه و اعتماد به نفس و ارضای خواسته‌های ذهنی و عاطفی به ادبیات نیاز دارد. (حکیمی، ۱۳۸۳)

با توجه به محدودیت‌ها و نیازهایی که کودکان در سنین مختلف دارند، شاید بتوان این تعریف را پذیرفت که «هر آنچه خارج از برنامه درسی و آموزش مستقیم، هنرمندانه نوشته و تنظیم شود، ادبیات کودکان خوانده می‌شود.» (حجازی، ۱۳۸۱)

«اونزوری» در مقاله‌ای تحت عنوان «نویندگی برای کودکان آسان نیست»، می‌گوید: «این تصور را که نوشتن کتاب برای کودک کار ساده‌ای است، از ذهنتان بیرون کنید. درست است که کتاب‌های کودکان از کتاب‌های بزرگسالان کوچکترند ولی این بدان معنی نیست که تألیف آنها به دقت و خلاقیت کمتری نیاز دارد. به عکس، غالباً نوشتن متن‌های کوتاه مشکل‌تر است. زیرا در مورد انتخاب هر واژه‌ای که بتواند بهترین تأثیر و پربارترین معنا را داشته باشد، باید به دقت تأمل کرد. حتی نویسندگان حرفه‌ای معتقدند، نوشتن کار مشکلی است و تفاوتی نمی‌کند خوانندگان اثر خردسال باشند یا بزرگسال و در چه سنی قرار گیرند.» (علوی، ۱۳۸۲)

۲-۱-۱. انواع ادبیات کودکان

مواد مورد مطالعه کودکان را به طرق مختلف می‌توان طبقه‌بندی کرد ولی بهترین نوع آن، طبقه‌بندی موضوعی است. ادبیات کودکان و نوجوانان را از لحاظ موضوع به سه دسته کلی داستان، غیرداستان و شعر می‌توان تقسیم کرد. (حجازی، ۱۳۸۱)

گونه‌های مختلف کتاب‌های داستانی کودکان بر حسب موضوع

داستان‌هایی از صحنه‌های مختلف زندگی اطفال		داستان
داستان‌های حیوانی		
داستان‌های ماجراجویی		
داستان‌های تاریخی		
داستان‌های فکاهی و طنزآمیز		
داستان‌های عاشقانه		
افسانه‌های توأم با تکرار		افسانه
افسانه‌های حیوانات سخنگو		
افسانه‌های فکاهی		
افسانه‌های حماسی - قهرمانی		
افسانه‌های فلسفی و دینی		
افسانه‌های عاشقانه		
افسانه‌های جادویی		
پرعجایب		
افسانه علمی	جدید	

گونه‌های مختلف کتاب‌های غیرداستانی کودکان بر حسب موضوع

مطالب علمی	
کتاب‌های مربوط به اجتماع و محیط	
کتاب‌هایی درباره اختراعات و اکتشافات	
کتاب‌هایی درباره فعالیت و سرگرمی‌ها	
کتاب‌هایی درباره هنر	
زندگی‌نامه و شرح حال	
کتاب‌های لغت	کتاب‌های مرجع
دایرةالمعارف‌ها	
اطلس‌ها	

گونه‌های مختلف اشعار کودکانه بر حسب موضوع

لالایی‌ها
اشعار بی‌معنی و بویچ
اشعار شوخی‌آمیز یا بی‌سر و ته
اشعار مربوط به زندگی روزانه کودکان
قصه‌ها و حکایت منظوم
اشعار طبیعت
چیستان

تنظیم توسط پژوهشگران با اقتباس از حجازی (۱۳۸۱)

– کتاب‌های داستانی

داستان، نوشته‌ای است که نویسنده فکر و هدف خود را در قالب ماجرا و شخصیت‌پردازی، بیان می‌کند و هدف آن:

۱. آشنا کردن خوانندگان خردسال و نوجوانان با زندگی و مسائل آن و رساندن پیام‌های سازنده در قالبی پذیرفتنی و برانگیزاننده به‌طور غیرمستقیم؛

۲. آشنا کردن کودکان و نوجوانان با معیارها و ارزش‌های اخلاقی، اجتماعی و انسانی به‌طور غیرمستقیم؛

۳. خواننده را به‌طور غیرمستقیم به روبه‌رو شدن با مسائل، مشکلات و مصائب زندگی برانگیزد و آنها را با چگونگی چیره شدن بر مشکلات و استفاده از تجربه‌های کارآمد آشنا کند. (علوی، ۱۳۸۲)

– داستان‌های واقعی

داستان واقعی، داستانی است که گرچه اغلب مخلوق تخیل زنده و بیدار نویسنده است ولی در اجزای متشکله آن و در سیر ماجرا چیزی وجود ندارد که وقوع آن را غیرممکن سازد. نویسنده از زندگی و ماجراهای گوناگون آن الهام می‌گیرد و داستانی می‌آفریند که گرچه ممکن است عیناً اتفاق نیفتاده باشد، ولی بدون شک امکان وقوع آن بسیار است

(حجازی، ۱۳۸۱) و هدف آن:

آشنا کردن کودکان و نوجوانان با ابعاد مختلف شخصیت انسان و خصوصیات خوب و بد او از طریق شخصیت‌پردازی درست، واقع‌بینانه و هنرمندانه؛ آشنا کردن کودک و نوجوان با صور مختلف زندگی، یعنی دست یافتن به واقعیت زندگی از طریق ارائه هنرمندانه و واقع‌بینانه حوادث و ماجراهای کوچک و بزرگی که زندگی را می‌سازد؛

آشنا کردن کودک و نوجوان با روابط متقابل میان فرد و جامعه. (علوی، ۱۳۸۲)

– جایگاه داستان واقعی در زندگی کودکان و نوجوانان

کودکان و نوجوانان در کنار لذت بردن از قصه‌های کهن و فانتزی‌های نو به تدریج به عرصه داستان‌های واقعی نیز علاقه‌مند می‌شوند و از خواندن آنها استقبال می‌کنند زیرا می‌خواهند به واقعیت وجود خود و همسالانشان پی ببرند و به این نکته آگاه شوند که مشکلات، مصائب، آرزوها و خواسته‌های آنها منحصر به فرد نیست و دیگران هم به نوعی در آنها شریک هستند. (قرزل‌ایاغ، ۱۳۸۳)

یکی از بزرگ‌ترین ارزش‌های داستان واقع‌گرا برای کودکان این است که بسیاری از آنها به کودکان امکان می‌دهند تا با شخصیت‌هایی به سن و سال خودشان و با خواسته‌ها و دشواری‌های همانند، همذات‌پنداری کنند. کودکان دوست دارند درباره کسانی که می‌توانند آنها را درک کنند، بخوانند. بنابراین نویسندگان مورد علاقه آنها درک روشنی از پسند کودکان دارند. افزون بر این، داستان واقع‌گرا با گسترش علاقه‌های کودکان، فراهم کردن امکان تجربه ماجراهای جدید و نیز نمایش شیوه‌های نگرش متفاوت و برخورد با کشمکش‌ها و درگیری‌های زندگی خود آنها، افق دید کودکان را گسترش می‌دهد. (نورتون، ۱۳۸۲)

در یک جمع‌بندی کلی می‌توان چنین نتیجه گرفت که «داستان‌های واقع‌گرا الگوهای مثبت و منفی برگرفته شده از زندگی را در اختیار کودکان قرار می‌دهند تا آنها توان رویارویی با مشکلات و شرایط زندگی انسانی را به‌دست آورند. با تجربه کردن این داستان‌ها ممکن

است آنها معنای زندگی خود را بیابند و همین به آنها اجازه می‌دهد که از طریق دنبال کردن زندگی دیگران در این داستان‌ها به افکار خود درباره زندگی نظم بدهند.» (قرن‌ایاغ، ۱۳۸۳)

- مراحل رشد در کودکی

امروز به کمک روان‌شناسی و جامعه‌شناسی و تعلیم و تربیت می‌توان برای هر اثر «سن حداکثر استفاده و لذت» را تعیین کرد. با تعیین کردن سن حداکثر استفاده و لذت بردن از کتاب اولاً می‌توان برای گروه‌های مختلف کودکان و نوجوانان کتاب‌های مناسب انتخاب کرد و ثانیاً تقریباً اطمینان داشت که مطالعه آنها حداکثر تأثیر مطلوب را در خواننده خواهد داشت.

یکی از عوامل تعیین‌کننده «سن حداکثر استفاده» خصوصیات رشد جسمی و روانی است. برای سهولت درک تفاوت‌های این ویژگی‌ها در مراحل مختلف کودکی و نوجوانی عموماً در روان‌شناسی و در تعلیم و تربیت، تقسیم‌بندی زیر را رعایت می‌کنند: (ایمن، ۱۳۵۴)

گروه الف: سال‌های قبل از دبستان؛

گروه ب: سال‌های آغاز دبستان (کلاس‌های اول، دوم، سوم)؛

گروه ج: سال‌های پایان دبستان (کلاس‌های چهارم و پنجم)؛

گروه د: دوره راهنمایی؛

گروه ه: سال‌های دبیرستان. (حجازی، ۱۳۸۱)

در این مقاله با توجه به موضوع موردنظر، کتاب‌های داستانی واقع‌گرا، مربوط به گروه سنی ب و ج (سنین دبستان) مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است.

روش تحقیق

به منظور تعیین جایگاه هویت فرهنگی در کتاب‌های داستانی واقع‌گرا مناسب کودکان، در این تحقیق از روش تحلیل محتوا استفاده شده است. از آنجایی که خصوصیات فردی و اجتماعی شخص خواننده یا به عبارت تخصصی‌تر خصوصیت‌های دریافت‌کننده یا گیرنده

پیام بر روی ادراک او از آن نوشته تأثیر می‌گذارد لذا نمی‌توان به سادگی و به‌طور ذهنی به استنباط‌ها و تحلیل‌های افراد از نوشته‌ها و دیگر محتواها اعتماد نمود. (رفیع‌پور، ۱۳۸۲)

تحلیل محتوا روشی است که برای توصیف عینی، منظم و کمی محتوای آشکار ارتباطات به کار می‌رود. هدف اصلی تحلیل محتوا بررسی پیام‌ها برای شناساندن معرف‌هایی است که از طریق آن بتوان واقعیت را که متفاوت با ظاهر پیام است استنباط کرد. (بارون^۱، ۱۳۷۴)

معمولاً روش‌های تحلیل محتوا در دو رده کمی و کیفی دسته‌بندی می‌شود. از آنجایی که در این پژوهش فراوانی مقوله‌های موردنظر در کتاب‌های کودکان با هدف تأثیر روی آنها به لحاظ بار ارزشی مفاهیم و عبارت‌های به‌کار برده شده، بررسی و شمارش شده است، پژوهش کنونی از نوع تحلیل محتوای کمی می‌باشد.

حوزه پژوهش

کتاب‌های کودکان، منتشر شده در سال‌های ۱۳۷۵، ۱۳۸۰ و ۱۳۸۵، حوزه پژوهش ما را تشکیل می‌دهند. از آنجا که کتاب‌های کودکان، گستره بسیار وسیعی از کتاب‌های منتشر شده در سال‌های مذکور را شامل می‌شود و برای اینکه نتایج بهتر و دقیق‌تری در پایان پژوهش به‌دست آید، با قرار دادن یک سری محدودیت‌ها، سعی شد، جامعه آماری کوچک‌تری مورد تحلیل قرار گیرد. برای این منظور فهرست کتاب‌های مناسب بررسی شده در سال‌های موردنظر توسط شورای کتاب کودک استفاده شد.

در خصوص رده سنی مورد بحث باید خاطر نشان کرد، با توجه به اهداف تحقیق، بهترین گروه سنی برای ارزیابی آموزه‌های فرهنگی، سنین ۱۱ - ۷ سال است که دوره دبستان را شامل می‌شود. طبق رده‌بندی که براساس مراحل رشد کودک صورت گرفته، کودکان در این سن در گروه ب و ج جای می‌گیرند. حال با توجه به اینکه بعضی از کتاب‌ها مخصوص گروه الف و ب یا متعلق به گروه ج و د بود و قسمتی از گروه سنی مورد بررسی را دربر می‌گرفت لذا کتاب‌هایی که شامل این ویژگی بود نیز در حوزه پژوهش ما جای گرفت.

1. Baron

❖ ۲۶ نامه پژوهش فرهنگی

در نتیجه با توجه به موضوع و اهداف موردنظر، حوزه پژوهش ما را کتاب‌های داستان، تألیف واقع‌گرا که از لحاظ ارزش ادبی خوب محسوب می‌شوند و در رده سنی ب و ج قرار می‌گیرند، تشکیل می‌دهد. بر این اساس کتاب‌های مورد بررسی در سال ۷۵، ۱۴ مورد، در سال ۸۰، پنج مورد و در سال ۸۵، دو مورد می‌باشد که جمعاً ۲۱ کتاب را دربر می‌گیرد.

جدول ۱. فهرست عناوین و مشخصات کتاب‌های بررسی و منتشر شده در سال ۷۵

عنوان	نویسنده	انتشارات	سال نشر	گروه سنی
دست‌ها و سوزن‌ها	حسن احمدی	دفتر نشر فرهنگ اسلامی	۷۳	ج - د
پسته‌های خندان	محمد رضا اصلانی	سازمان تبلیغات اسلامی	۷۵	ج - د
خروس جنگی	ایده طاهره	نقطه	۷۴	ج - د
بوی پونه	محمد بکایی	سازمان تبلیغات اسلامی	۷۵	ج - د
یادهای کودکی	نورا حق پرست	کانون پرورش فکری	۷۴	ب - ج
مثل چشم‌های بابا	راضیه دهقان	کانون پرورش فکری	۷۵	ب - ج
قصه‌های من و مامان ۱	ویولت رازق پناه	کتاب آفتابگردان	۷۵	الف - ب
قصه‌های من و مامان ۲	ویولت رازق پناه	کتاب آفتابگردان	۷۵	الف - ب
النگوهای قرمز	افسانه شعبان نژاد	محراب قلم	۷۵	ج - د
دو خرمای نارس	فریدون عموزاده	قدیانی - بنفشه	۷۴	ج - د
دو پهلوان	محمد رضا یوسفی	مدرسه	۷۴	ج - د

۲۷ ❖ بررسی جایگاه هویت فرهنگی ایران در کتاب‌های ... ❖

ادامه جدول ۱. فهرست عناوین و مشخصات کتاب‌های بررسی و منتشر شده در سال ۷۵

عنوان	نویسنده	انتشارات	سال نشر	گروه سنی
پسته‌های دهان بسته	شکوه قاسم‌نیا	قدیانی - بنفشه	۷۴	ج - د
مثل دختر گل‌ها	فریبا کلهر	سازمان تبلیغات اسلامی	۷۵	ج - د
نخودی و بی‌بی همدم	محمدرضا یوسفی	نهاد هنر و ادبیات	۷۵	ب

جدول ۲. فهرست عناوین و مشخصات کتاب‌های بررسی و منتشر شده در سال ۸۰

عنوان	نویسنده	انتشارات	سال نشر	گروه سنی
مواظب بند کفش‌هایتان باشید	نقی سلیمانی	سروش	۸۰	ب - ج
دو چرخه سبز	محمدرضا یوسفی	آستان قدس رضوی - شرکت به نشر	۸۰	ج - د

جدول ۳. فهرست عناوین و مشخصات کتاب‌های بررسی و منتشر شده در سال ۸۵

عنوان	نویسنده	انتشارات	سال نشر	گروه سنی
نشان دلیری	جمال‌الدین اکرمی	شباویز	۸۴	ج - د
آقای گردویی	عذرا جوزدانی	شباویز	۸۴	ب
به ماه نگاه کن	ابراهیم حسن‌بیگی	مدرسه	۸۵	ج
کوپه یازده	هدی حدادی	کتاب‌های پروانه	۸۴	ج
هدیه	سرور کتبی	شباویز	۸۳	ج - د

روش گردآوری اطلاعات

در این تحقیق جهت گردآوری اطلاعات در زمینه ادبیات تحقیق از روش فیش‌برداری، بانک‌های اطلاعاتی و سایت‌های اینترنتی و در زمینه مباحث نظری از روش کتابخانه‌ای استفاده شده است. همچنین برای جمع‌آوری کتاب‌ها جهت تحلیل محتوا، با مراجعه به شورای کتاب کودک در تهران و مطالعه فهرست کتاب‌های منتخب سال‌های ۱۳۷۵، ۱۳۸۰ و ۱۳۸۵ ابتدا عنوان کتاب‌ها استخراج شد و جهت تحلیل محتوای کتب، طبق مقوله‌بندی صورت گرفته و مؤلفه‌های آن، چک‌لیستی مطابق جدول زیر، تدوین شده و مورد استفاده قرار گرفته است. علاوه بر چک‌لیست، جملاتی که حاوی مضمون موردنظر بودند نیز از کتب تحلیل شده استخراج و با ذکر شماره صفحه ثبت شدند.

جدول ۴. چک‌لیست تحلیل محتوای کتاب‌های کودکان براساس مقوله هویت فرهنگی

علاقه به شخصیت‌های برجسته	علاقه به تاریخ خود	علاقه به میراث فرهنگی	علاقه به قلمرو جغرافیایی و سرزمین	علاقه به آداب و رسوم و سنت‌های ملی	باورهای مذهبی	علاقه به زبان و ادبیات	مؤلفه
							صفحه

روایی و پایایی

در این پژوهش برای رعایت اصل روایی، ابتدا مقوله‌های موردنظر از مباحث نظری استخراج شد و چک‌لیست ابتدایی با توجه به مؤلفه‌های مقوله‌های تحقیق طراحی شد. در ادامه، چک‌لیست در اختیار استادان دانشگاه، صاحب‌نظران در حوزه ادبیات کودک و اعضای کمیته بررسی شورای کتاب کودک^۱ قرار گرفت و با صلاحدید این افراد چک‌لیست اصلاح شده و طرح نهایی تهیه شد.

۱. خانم‌ها میرهادی و انصاری، اعضای کمیته بررسی شورای کتاب کودک

روش محاسبه پایایی نیز اهمیت دارد که در این پژوهش از فرمولی که «اسکات»^۱ برای مقیاس اسمی ارائه داده (ضریب پای اسکات)، استفاده شده است و طبق محاسبات صورت گرفته طی این تحقیق، پایایی مقوله هویت فرهنگی ۸۳ درصد به دست آمد.

تفسیر یافته‌ها مربوط به مؤلفه‌های هویت فرهنگی

سؤال اول پژوهش: به مقوله هویت فرهنگی و مؤلفه‌های آن در کتاب‌های کودکان تا چه اندازه توجه شده است؟

با بررسی یافته‌های حاصل از جدول ۵ ملاحظه می‌شود، مؤلفه‌های «علاقه به آداب و رسوم» و «علاقه به زبان و ادبیات» به ترتیب با درصد فراوانی‌های ۳۴/۷ و ۳۲/۰ نسبت به سایر مؤلفه‌ها، فراوانی بیشتری را نشان می‌دهند و این تفاوت فراوانی با سایر مؤلفه‌ها قابل ملاحظه است و نوید خوبی در زمینه ادبیات کودکان خواهد بود. در واقع از ۲۲۵ مؤلفه استخراج شده در حوزه هویت فرهنگی، ۷۸ مؤلفه مربوط به «علاقه به آداب و رسوم» و ۷۲ مؤلفه مربوط به «زبان و ادبیات» است. در حقیقت این دو مؤلفه پایه‌های هویت فرهنگی هر ملتی را تشکیل می‌دهند و پرداختن نویسندگان کتاب کودک به این مؤلفه‌ها با این حجم زیاد، طبیعی به نظر می‌رسد و نکته بسیار مثبت و قابل توجهی در زمینه ادبیات کودک به شمار می‌رود.

جدول ۵. توزیع فراوانی و درصد فراوانی مؤلفه‌های هویت فرهنگی در مجموع

سه مقطع زمانی مورد بررسی

مؤلفه	فراوانی	درصد فراوانی	درصد تجمعی
علاقه به زبان و ادبیات	۷۲	۳۲/۰	۳۲/۰
علاقه به میراث فرهنگی	۱۴	۶/۲	۳۸/۲
علاقه به باورهای مذهبی	۴۲	۱۸/۷	۵۶/۹
علاقه به آداب و رسوم و سنت‌های ملی	۷۸	۳۴/۷	۹۱/۶

1. Scott

ادامه جدول ۵. توزیع فراوانی و درصد فراوانی مؤلفه‌های هویت فرهنگی
در مجموع سه مقطع زمانی مورد بررسی

مؤلفه	فراوانی	درصد فراوانی	درصد تجمعی
علاقه به تاریخ خود	۶	۲/۷	۹۴/۲
علاقه به سرزمین و قلمرو جغرافیایی	۸	۳/۶	۹۷/۸
علاقه به شخصیت‌های برجسته	۵	۲/۲	۱۰۰/۰
جمع	۲۲۵	۱۰۰/۰	

در مورد کمترین درصد فراوانی می‌توان به مؤلفه‌های «علاقه به شخصیت‌های برجسته»، «علاقه به تاریخ خود» و «علاقه به سرزمین و قلمرو جغرافیایی» اشاره کرد که به ترتیب درصد فراوانی‌های ۲/۲، ۲/۷ و ۳/۶ را به خود اختصاص داده‌اند و این نتیجه، توجه صاحب‌نظران در حوزه ادبیات کودک را به خود جلب می‌کند. درست است که زبان، ادبیات و آداب و رسوم هر کشوری اساس هویت فرهنگی آن ملت را می‌سازد ولی عدم توجه به سایر مؤلفه‌ها نیز باعث می‌شود، کودکان با تاریخ خود و شخصیت‌هایی که در زمینه‌های علمی، فرهنگی، دینی و سیاسی، نقش برجسته‌ای داشته‌اند، بیگانه باشند و این موضوع نه تنها در آینده کودک تأثیرگذار است و باعث بی‌هویتی و از خودبیگانگی شخص در مقابل تهاجم فرهنگی غرب می‌شود بلکه کودک از همان ابتدا نیاز دارد با تاریخ و سرزمین خود آشنا شود و این دلبستگی و احساس علاقه در او پدید آید و این، رسالت ادبیات و داستان‌های کودکان است که این آگاهی و علاقه را در کودک ایجاد نمایند. احساس تعلق به تاریخ و پیشینه فرهنگی و تمدنی و داشتن علاقه به سرزمین مادری از جمله عوامل مهم هویت‌ساز هستند. شناخت کم و ناقص از تاریخ این مرزوبوم موجب می‌شود مخاطرات برای ساختن آینده بیشتر شود و پیامد این موضوع دور شدن از اصالت‌های فرهنگی و اجتماعی است که موجب بیگانگی اجتماعی خواهد شد.

بررسی جایگاه هویت فرهنگی ایران در کتاب‌های ... ❖ ۳۱

- مقایسه مقوله هویت فرهنگی در کتاب‌های کودکان در سه سال مورد بررسی
سؤال دوم تحقیق: آیا میزان پرداختن به مقوله هویت فرهنگی در سه سال ۱۳۷۵، ۱۳۸۰، ۱۳۸۵ متفاوت است؟

برای پاسخ به این سؤال، جدول درصد فراوانی این مقوله در سال‌های مورد بررسی را مورد تفسیر قرار می‌دهیم.

جدول ۶. توزیع فراوانی و درصد فراوانی مؤلفه‌های هویت فرهنگی در کتاب‌های منتشر شده سال ۷۵

مؤلفه	فراوانی	درصد فراوانی	درصد تجمعی
علاقه به زبان و ادبیات	۶۴	۳۷/۹	۳۷/۹
علاقه به میراث فرهنگی	۱۰	۵/۹	۴۳/۸
علاقه به باورهای مذهبی	۱۷	۱۰/۱	۵۳/۸
علاقه به آداب و رسوم و سنت‌های ملی	۶۴	۳۷/۹	۹۱/۷
علاقه به تاریخ خود	۵	۳/۰	۹۴/۷
علاقه به سرزمین و قلمرو جغرافیایی	۴	۲/۴	۹۷/۰
علاقه به شخصیت‌های برجسته	۵	۳/۰	۱۰۰/۰
جمع	۱۶۹	۱۰۰/۰	

جدول ۷. توزیع فراوانی و درصد فراوانی مؤلفه‌های هویت فرهنگی در کتاب‌های منتشر شده سال ۸۰

مؤلفه	فراوانی	درصد فراوانی	درصد تجمعی
علاقه به زبان و ادبیات	۶	۱۵/۸	۱۵/۸
علاقه به میراث فرهنگی	۱	۲/۶	۱۸/۴
علاقه به باورهای مذهبی	۲۳	۶۰/۵	۷۸/۹
علاقه به آداب و رسوم و سنت‌های ملی	۵	۱۳/۲	۹۲/۱

ادامه جدول ۷. توزیع فراوانی و درصد فراوانی مؤلفه‌های هویت فرهنگی
در کتاب‌های منتشر شده سال ۸۰+

مؤلفه	فراوانی	درصد فراوانی	درصد تجمعی
علاقه به تاریخ خود	۰	۰	۹۲/۱
علاقه به سرزمین و قلمرو جغرافیایی	۳	۷/۹	۱۰۰/۰
علاقه به شخصیت‌های برجسته	۰	۰	۱۰۰/۰
جمع	۳۸	۱۰۰/۰	

جدول ۸. توزیع فراوانی و درصد فراوانی مؤلفه‌های هویت فرهنگی
در کتاب‌های منتشر شده سال ۸۵

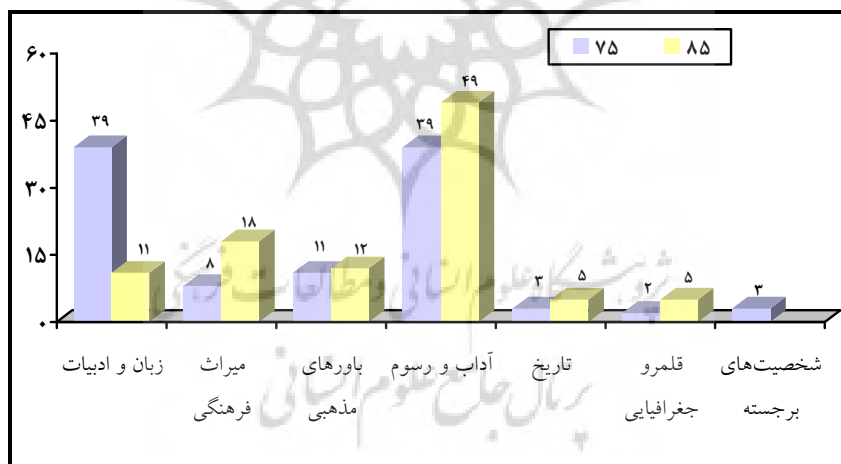
مؤلفه	فراوانی	درصد فراوانی	درصد تجمعی
علاقه به زبان و ادبیات	۲	۱۱/۱	۱۱/۱
علاقه به میراث فرهنگی	۳	۱۶/۷	۲۷/۸
علاقه به باورهای مذهبی	۲	۱۱/۱	۳۸/۹
علاقه به آداب و رسوم و سنت‌های ملی	۹	۵۰/۰	۸۸/۹
علاقه به تاریخ خود	۱	۵/۶	۹۴/۴
علاقه به سرزمین و قلمرو جغرافیایی	۱	۵/۶	۱۰۰/۰
علاقه به شخصیت‌های برجسته	۰	۰	۱۰۰/۰
جمع	۱۸	۱۰۰/۰	

یافته‌های جداول ۶، ۷ و ۸ نشان می‌دهد، مؤلفه‌های «علاقه به میراث فرهنگی»، «علاقه به آداب و رسوم» و «علاقه به تاریخ خود» در کتاب‌های سال ۸۵ نسبت به سال‌های ۷۵ و ۸۰ درصد فراوانی بیشتری را به خود اختصاص داده است و مؤلفه‌های «علاقه به زبان و ادبیات» و «علاقه به شخصیت‌های برجسته» در کتاب‌های سال ۷۵ بیشتر به چشم می‌خورد و همچنین مؤلفه‌های «علاقه به باورهای مذهبی» و «علاقه به سرزمین و قلمرو جغرافیایی»

در کتاب‌های سال ۸۰، درصد فراوانی بیشتری را نسبت به سال‌های ۷۵ و ۸۵ نشان می‌دهد. همچنین با نگاهی به جداول فراوانی مؤلفه‌های هویت فرهنگی به صورت سالانه [۶، ۷ و ۸] ملاحظه می‌شود، درصد فراوانی مؤلفه «علاقه به شخصیت‌های برجسته» در سال‌های ۸۰ و ۸۵ صفر می‌باشد در حالی که ما انتظار داریم، ادبیات کودکان حرکت رو به رشدی داشته باشد و به این مؤلفه‌ها در سال‌های اخیر توجه بیشتری شود. عدم توجه به شخصیت‌های برجسته در کتاب‌های کودکان موجب می‌شود که فرایند پذیرش اشخاص و گروه‌های مرجع دچار آسیب شده و حیطه گروه‌های مرجع در چارچوب خانواده باقی مانده و در نتیجه فرایند همانندسازی با گروه‌های مرجع و اشخاص مهم دچار آسیب شود.

– مقایسه مقوله هویت فرهنگی در کتاب‌های منتخب در سال‌های مورد بررسی

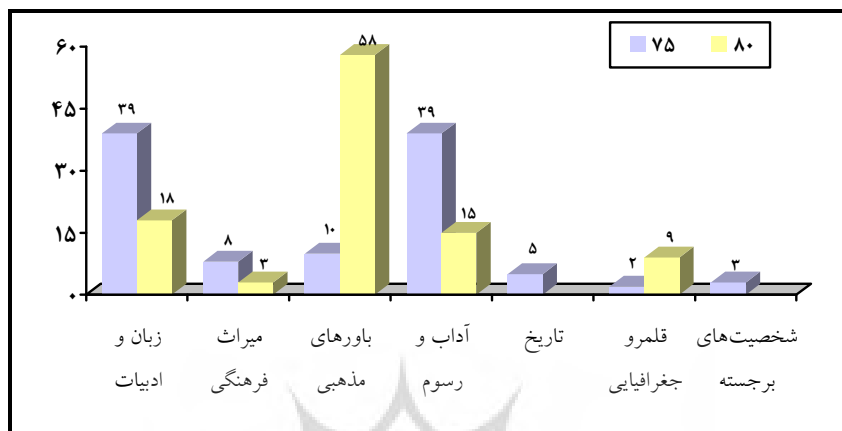
در این قسمت به مقایسه فراوانی مؤلفه‌های هویت فرهنگی در کتاب‌های منتخب بین سال‌های مورد بررسی می‌پردازیم.

نمودار ۱. مقایسه درصد فراوانی مؤلفه‌های هویت فرهنگی در سال ۷۵ و ۸۵

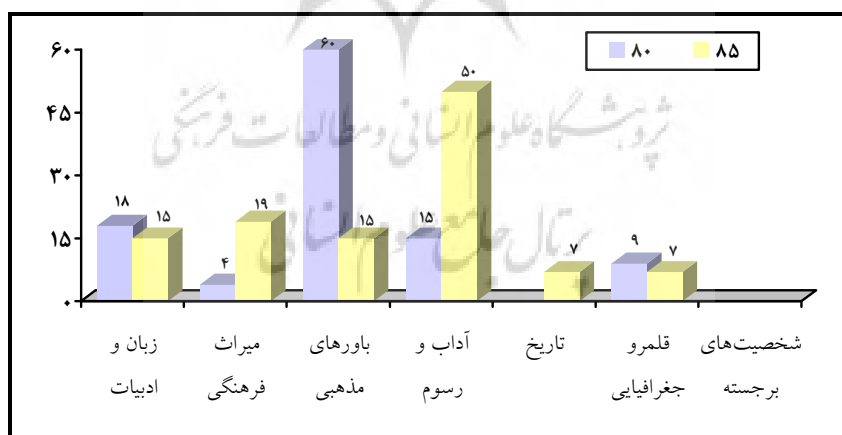
از مشاهده نمودار بالا این‌گونه برداشت می‌شود که به غیر از دو مؤلفه «زبان و ادبیات» و «علاقه به شخصیت‌های برجسته» که در سال ۷۵ بیشتر مورد توجه بوده‌اند، سایر مؤلفه‌ها در

کتاب‌های سال ۸۵ بیش از سال ۷۵ به چشم می‌خورد.

نمودار ۲. مقایسه درصد فراوانی مؤلفه‌های هویت فرهنگی در سال ۷۵ و ۸۰

طبق نمودار بالا می‌توان گفت، مؤلفه شاخص در سال ۸۰ «باورهای مذهبی» است که تفاوت قابل‌ملاحظه‌ای را نسبت به درصد فراوانی همین مؤلفه در سال ۷۵ نشان می‌دهد اما به مؤلفه‌های «زبان و ادبیات» و «آداب و رسوم» در کتاب‌های سال ۷۵ بیشتر اهمیت داده شده است.

نمودار ۳. مقایسه درصد فراوانی مؤلفه‌های هویت فرهنگی در سال ۸۰ و ۸۵

بررسی جایگاه هویت فرهنگی ایران در کتاب‌های ... ❖ ۳۵

در مقایسه کتب منتشر شده سال‌های ۸۰ و ۸۵ نیز شاخص عمده «باورهای مذهبی» در سال ۸۰ به خوبی نمود دارد و مؤلفه «آداب و رسوم» این بار در سال ۸۵ نسبت به سال ۸۰ تفاوت قابل ملاحظه‌ای را نشان می‌دهد.

در نهایت با مشاهده نمودارها و مقایسه تک تک مقوله‌ها در سال‌های مورد بررسی، این نتیجه به دست می‌آید که مقوله‌های مورد سنجش در هر سال، فراوانی و درصد فراوانی‌های متفاوتی را از خود نشان می‌دهند و میزان پرداختن به این آموزه‌ها در سال‌های مورد بررسی یکسان نیست. پس در پاسخ به سؤال دوم تحقیق می‌توان این گونه پاسخ داد که میزان پرداختن به مقوله هویت فرهنگی در سه سال ۱۳۷۵، ۱۳۸۰ و ۱۳۸۵ متفاوت بوده است.

نتیجه‌گیری

دوران کودکی، دورانی مهم و حساس است و از دیدگاه تربیتی، دوران سرنوشت‌سازی محسوب می‌شود. اسلام این دوره را دوره مهم تربیت‌پذیری، شکل‌گیری منش اخلاقی و شخصیت فرد، فراگیری سریع، تقلید و تبعیت از الگوها و دوران آموزش‌های بنیادی می‌داند. اسلام آموخته‌های دوران کودکی را چون نقش حک‌شده بر سنگ می‌داند که در ذهن کودک اثری نسبتاً پایدار به جا می‌گذارد و در ساختن سرنوشت او مؤثر است. ما نیز، چون صاحبان برخی از مکاتب، بر این باوریم که بسیاری از اعمال و گفتار انسان‌های بزرگسال از دوران کودکی آنها نشأت گرفته است و اینجاست که قصه‌های کودکان می‌تواند با بیانی زیبا و دلنشین، الگوهای فرهنگی و ارزش‌های اخلاقی و اجتماعی را به‌طور غیرمستقیم به کودک آموزش دهد. در واقع ادبیات وسیله‌ای برای تأثیرگذاری، هدایت و راهنمایی کودکان و انتقال آموزه‌های اخلاقی، اجتماعی و فرهنگی به آنهاست. بدین ترتیب اهمیت این موضوع ایجاب می‌کند که ما نسبت به الگوهای بازتاب‌شده در کتب کودکان حساس باشیم. در این مقاله عناصر و مؤلفه‌های هویت فرهنگی در کتب منتشرشده در سال‌های ۱۳۷۵، ۱۳۸۰ و ۱۳۸۵ بررسی شده است.

هویت فرهنگی به عنوان صفتی که فرد خود را با آن تعریف می‌کند و به دیگران می‌شناساند، در فرایند فرهنگ‌پذیری و اجتماعی‌شدن شکل می‌گیرد. یکی از مهم‌ترین مقاطع زمانی، دوره کودکی و نوجوانی است که فرد با عناصر فرهنگ جامعه خود آشنا می‌شود و به تدریج نسبت به آنها دلبستگی یافته و در نهایت جزیی از شخصیت او می‌شود، به طوری که تجلی آن در رفتار فرد قابل مشاهده و ملاحظه است. کتاب‌های داستانی از جمله ابزارهای مهم شکل‌دهی هویت فرهنگی کودکان و نوجوانان می‌باشند که کودکان از طریق آن با زبان و ادبیات جامعه و میراث فرهنگی و تاریخ گذشته خود آشنا شده و نسبت به اشخاص تاریخ‌ساز و هویت‌آفرین احساس تعلق می‌کنند. همچنین علاوه بر آشنایی و شناخت میراث معنوی، اعتقادی و فرهنگی، خود در عمل، باورها و اعتقادهای دینی و الگوهای هنجاری را رعایت می‌کنند. در چنین حالتی است که فرد از هویت انسجام یافته برخوردار می‌شود، هویتی که از آموزه‌های دینی و میراث تاریخی و باستانی ترکیب شده و به عنوان عاملی پویا در آینده تاریخ، ایفاگر نقش‌های پیشرفت‌آفرین و تمدن‌ساز خواهد بود.

نتایج پژوهش نشان می‌دهد از ۲۲۵ مؤلفه که طی این پژوهش از کتاب‌های کودکان استخراج شد، مؤلفه‌های علاقه به آداب و رسوم و سنت‌های ملی و علاقه به زبان و ادبیات فارسی با فراوانی‌های ۷۸ و ۷۲ بیش از سایر مؤلفه‌ها مورد توجه نویسندگان کتاب‌های کودک بوده است. در مورد کمترین فراوانی در این حوزه می‌توان به مؤلفه‌های علاقه به شخصیت‌های برجسته با ۲/۲ درصد، علاقه به تاریخ خود با ۲/۷ درصد و علاقه به سرزمین و قلمرو جغرافیایی با ۳/۶ درصد فراوانی اشاره کرد. همچنین یافته‌های جداول ۶، ۷ و ۸ نشان می‌دهد، پرداختن به مقوله هویت فرهنگی در سال ۷۵ و ۸۰ بیش از سال ۸۵ می‌باشد. یعنی در سال ۸۵ نسبت به دو سال دیگر مورد بررسی، در کتاب‌های کودکان کمتر از مفهوم هویت فرهنگی استفاده شده است.

براساس یافته‌های حاصل از این بررسی پیشنهاد می‌شود، موضوع هویت فرهنگی و مؤلفه‌های آن به عنوان یکی از مسائل مهم بنیادی در فرهنگ، مورد توجه بیشتر پژوهشگران

در عرصه‌های مختلف روان‌شناسی، جامعه‌شناسی، تاریخ، دین‌شناسی و علوم سیاسی قرار گیرد. همچنین براساس یافته‌های حاصل از این پژوهش موضوع در جمع نویسندگان ادبیات کودکان و انجمن‌های حرفه‌ای مطرح شده و به جایگاه این مهم توجه شود. در چنین صورتی است که می‌توان انتظار داشت با تألیف آثار فاخر و هدایت‌بخش به جریان هویت فرهنگی، در مقابل کالاها و الگوهای فرهنگی غیربومی و غیراصیل ایستادگی کرد و آینده فرهنگی مبتنی بر آموزه‌های هویتی اسلامی و ایرانی رقم زد. البته دایره و گستردگی این کار فراتر از عرصه‌های فرهنگ رسمی و نهادهای متولی دولتی است و مستلزم یک عزم فرهنگی و اعتقادی است که اهتمام تولیدکنندگان و اشاعه‌گران حوزه فرهنگ و بخش مکتوب آن در رده سنی کودک و نوجوان را طلب می‌کند.

فهرست منابع

- آزادارمکی، تقی، علیخانی، علی اکبر، (۱۳۸۶)، *هویت در ایران: رویکرد سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و ادبی به هویت و بحران هویت در ایران*، تهران: جهاد دانشگاهی.
- احمدی، حمید، (۱۳۸۳)، *هویت ملی ایرانی، ویژگی‌ها و عوامل پویایی آن. گفتارهایی درباره هویت ملی*، داوود میر محمدی، تهران: مؤسسه مطالعات ملی، تمدن ایرانی.
- افروغ، عماد، (۱۳۸۰)، *هویت‌شناسی مذهبی و باورهای دینی*، در جامعه و فرهنگ (مجموعه مقالات)، عماد افروغ و دیگران، جلد چهارم، تهران: آرون.
- ایمن، لیلی، خمارلو، توران، دولت آبادی، مهدخت، (۱۳۵۴)، *گذری در ادبیات کودک و نوجوان*، تهران: شورای کتاب کودک.
- بارون، لورنس، (۱۳۷۴)، *تحلیل محتوا*، ترجمه محمد یمنی دوزی سرخابی، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- جعفرنژاد، آتش، (۱۳۶۳)، *۳۹ مقاله در ادبیات کودکان*، تهران: شورای کتاب کودک.
- حجازی، بنفشه، (۱۳۸۱)، *ادبیات کودکان و نوجوانان: ویژگی‌ها و جنبه‌ها*، تهران: روشنگران و مطالعات زنان.

- حکیمی، محمود، کاموس، مهدی، (۱۳۸۳)، *مبانی ادبیات کودک و نوجوان، ویژه ادبیات دینی*، تهران: آرون.
- دهخدا، علیرضا، (۱۳۷۲)، *لغت‌نامه دهخدا*، جلد چهاردهم، تهران: دانشگاه تهران.
- رفعت‌جاه، مریم، (۱۳۸۵)، *بازاندیشی در هویت اجتماعی*، تهران: نقش و نگار.
- رفیع‌پور، فرامرز، (۱۳۸۲)، *تکنیک‌های خاص تحقیق در علوم اجتماعی*، تهران: انتشار.
- روح‌الامینی، محمود، (۱۳۳۸)، *زمینه فرهنگ‌شناسی: تألیفی در انسان‌شناسی فرهنگی و مردم‌شناسی*، تهران: عطارد.
- شورای کتاب کودک، (۱۳۷۵)، «فصلنامه شورای کتاب کودک»، تهران.
- شورای کتاب کودک، (۱۳۸۰)، «فصلنامه شورای کتاب کودک»، تهران.
- شورای کتاب کودک، (۱۳۸۵)، *گزارش وضعیت ادبیات کودک و نوجوان و کتاب‌شناسی توصیفی - تحلیلی*، تهران.
- شیخاوندی، د، (۱۳۷۹)، *تکوین و تنفیذ هویت ایرانی*، تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران.
- علوی، سهیلا، (۱۳۸۲)، *تأملی دیگر در ادبیات کودک و نوجوان*، تهران: یادواره کتاب.
- علیخانی، علی‌اکبر، (۱۳۸۶)، *هویت فرهنگی ایرانیان و عقب‌ماندگی، یک بررسی علمی، در هویت در ایران: رویکرد سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و ادبی به هویت و بحران هویت در ایران*، تقی آزادارمکی، تهران: جهاد دانشگاهی.
- عمید، حسن، (۱۳۶۷)، *فرهنگ فارسی عمید*، تهران: امیرکبیر.
- قزل‌یاغ، ثریا، (۱۳۸۳)، *ادبیات کودکان و نوجوانان و ترویج خواندن*، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- کوش، دنی، (۱۳۸۱)، *مفهوم فرهنگ در علوم اجتماعی*، ترجمه فریدون وحید، تهران: سروش.
- کینگ، ساموئل، (۱۳۶۶)، *جامعه‌شناسی*، ترجمه مشفق همدانی، تهران: امیرکبیر.
- گیدنز، آنتونی، (۱۳۸۶)، *مبانی جامعه‌شناسی*، با همکاری کارن بردسال، ترجمه حسن کاوشیان، تهران: نی.
- لک، منوچهر، (۱۳۸۴)، *بازتاب کارکرد هویت‌بخش زبان فارسی در شعر، مطالعه موردی سبک خراسانی و عراقی، در زبان و هویت*، حسین گودرزی، تهران: مؤسسه مطالعات ملی و تمدن ایرانی.

۴۰ ❖ نامه پژوهش فرهنگی

- محسنی، منوچهر، (۱۳۷۲)، *مقدمت جامعه‌شناسی*، تهران: مؤلف.
- مرتضوی‌کرونی، علیرضا، (۱۳۶۴)، *ضوابط و اصول نقد کتاب‌های کودکان و نوجوانان*، تهران: کانون فرهنگ و هنر اسلامی.
- مقتدایی، عباس، (۱۳۸۵)، «جایگاه آموزه‌های فرهنگی در مهندسی فرهنگی مبتنی بر قرآن»، فصلنامه فرهنگ اصفهان، ۳۳ و ۳۴.
- نورتون، دانا، نورتون، ساندر، (۱۳۸۲)، *شناخت ادبیات کودکان: گونه‌ها و کاربردها از روزن چشم کودک*، ترجمه منصوره راعی و دیگران، جلد ۱، تهران: قلمرو.
- نورتون، دانا، نورتون، ساندر، (۱۳۸۲)، *شناخت ادبیات کودکان: گونه‌ها و کاربردها از روزن چشم کودک*، ترجمه منصوره راعی و دیگران، جلد ۲، تهران: قلمرو.
- یونسکو، (۱۳۵۶)، کنفرانس عمومی ۱۹۷۴، «مجله پیام یونسکو»، ۸۹.

- Erikson FE. (1963), "Conceptions of School Cultur: an overview". Educational Administration Quarterly, 234.
- Haris J and Libert R.M. (1984), *The Child Development From Brith Through Adolescence*, Newgersey Engle Wood.
- Meeus W. (1996), "Studies on Identity Development in Adolescence", Journal of Youth and Adolescence Vol.32.